

Twee stukjes Twentse grammatica

Goaitsen van der Vliet

1. De invloed van het woordgeslacht

Het Twents maakt in zinsverband duidelijk onderscheid tussen mannelijke, vrouwelijke en onzijdige zelfstandige naamwoorden. Iedere categorie heeft zijn eigen lidwoorden en verbuigingen van bijbehorende bijvoeglijke naamwoorden. In onderstaande tabel worden alle mogelijke combinaties weergegeven. Overigens zijn er diverse uitzonderingsgevallen op deze regels.

Mannelijk

een grote man	<i>nen grootn keerl</i>
de grote man	<i>n den grootn keerl</i>

Vrouwelijk

een mooie vrouw	<i>ne mooie vrouw</i>
de mooie vrouw	<i>de mooie vrouw</i>

Onzijdig

een klein kind	<i>n un klean keend</i>
het kleine kind	<i>t ut et kleane keend</i>

Meervoud

beste mensen	<i>beste leu</i>
de beste mensen	<i>de beste leu</i>

De onbepaalde lidwoorden *nen*, *ne* en *n* lijken een oostelijke verkorting te zijn van de oude vormen *eenen*, *eene* en *een* waarbij het eerste deel is weggefallen. Hetzelfde geldt voor het mannelijke bepaalde lidwoord *n* dat een verkorte vorm van *den* is. Ter vergelijking: in het Nederlands bleef alleen het eerste deel van genoemde oude vormen over: *de* en *een* voor mannelijke en vrouwelijke woorden.

Het woordgeslacht hangt vaak niet samen met vorm of betekenis van een zelfstandig naamwoord. Daarbij zijn er nogal wat regionale verschillen binnen Twente.

Mannelijk zijn onder andere:

- De meeste woorden die ook mannelijk zijn in het Nederlands (met lidwoord *de*) en in het Duits (met lidwoord *der*).
- De meeste woorden die van oudsher niet op *-e* eindigen en niet onzijdig zijn.
- Woorden die onbeklemtoond eindigen op *-el* of *-em*. Bijv. *kachel*, *bozem*.
- De woorden die na een werkwoordvorm onbeklemtoond eindigen op *-erd*, *-er* of *-aar*. Bijv. *gloeperd*, *knieperd*, *arbeider*, *kompjoeter*, *leraar*.

Vrouwelijk zijn onder andere:

- De meeste woorden die ook vrouwelijk zijn in het Nederlands (met lidwoord *de*) en in het Duits (met lidwoord *die*).
- De meeste woorden die eindigen op een toonloze *-e* en niet met *ge-* beginnen. Bijv. *kaste*, *Jödde*. Mannelijke uitzonderingen hierop zijn bijv. *bedeende*, *brökke*, *eande*, *greppe*, *löppe*, *neave*, *schötte*, *stötte*, *zöppe*, *eume*. Onzijdige uitzonderingen hierop zijn bijv. *herte|harte*,

hekke, berre, meanske, oge, lechte.

- De meeste uit het Frans afkomstige woorden die eindigen op -sie, -tie en -zie. Bijv. *garazie, vakaansie*. Een uitzondering is bijv. het onzijdige *allozie*.
- De woorden die eindigen op -heid, -head en -heed.
- De woorden die na een werkwoords- of een naamwoordsvorm onbeklemtoond eindigen op -is.se. Bijv. *geschiedenis, getugenis, drovenis*.
- De woorden die na een werkwoordsvorm onbeklemtoond eindigen op -ing.e. Bijv. *wonninge, verbeending*.
- De woorden op -in.ne, -es.se en -ster die de vrouwelijke variant van een functie aangeven. Bijv. *boerin, daanseres, kapster*.

Onzijdig zijn onder andere:

- De meeste woorden die ook onzijdig zijn in het Nederlands (met lidwoord *het*) en in het Duits (met lidwoord *das*). Bijv. *keend, hoes, book, brood*.
- De meeste woorden die van oudsher niet op -e eindigen en niet mannelijk zijn.
- Alle verkleinwoorden. Bijv. *männeken, vröwken*.
- De meeste woorden die met het voorvoegsel ge- of ver- beginnen en niet op -ing.e eindigen. Vrouwelijke uitzonderingen zijn bijv. *gedachte, geboorte, gedöante, gemeente, genoade, gesjichte, gewoonte*.

Betekenisafhankelijk woordgeslacht

Bepaalde woorden kunnen verschillende geslachten hebben, afhankelijk van hun betekenis in het zinsverband. Zo zijn er woorden die als verschijnsel, of als soort- of stofnaam vrouwelijk zijn, maar mannelijk als gebeurtenis of ding. Bijv. *dood, weend* (wind), *vors* (vorst), *proat* (praat), *schaa* (schaduw), *wors* (worst), *soep, körk* (kurk).

In veel gevallen heeft de mannelijke variant een extra n aan het eind, bijv. *stoetn* (brood als ding) naast *stoet* | *stoete* (als stof), *taartn* naast *taart*, *kookn* naast *kook* | *koke* (koek), *beschutn* naast *beschuit* | *beschute*, *keezn* naast *kees* | *keze* (kaas), *wegn* naast *wegge* (krenten-), *scheenkn* naast *scheenke* (ham), *boln* naast *bol* | *bolle* (stier). Men zegt dus *dee stoet is lekker* maar vervolgens *haalt miej nog mer nen stoetn*.

Een woord als *jong* kent wel drie varianten: mannelijk als jongen, vrouwelijk als zoon en onzijdig als jong (dier). Zo ook *pot*: mannelijk als kookpot, vrouwelijk als inzet (bij het kaarten) en onzijdig als partijtje (kaarten).

Afwijkende lidwoorden

Bij Mander en mogelijk ook in andere delen van Twente werd of wordt het onbepaald lidwoord *nen* niet alleen gebruikt voor de mannelijke, maar ook voor de vrouwelijke zelfstandige naamwoorden. Men spreekt daar dus niet van *ne mooie vrouw*, maar van *nen mooie vrouw*. Het bijvoeglijknaamwoord *mooi* blijft daarbij wel vrouwelijk verbogen met een *e*.

In Hasselo en mogelijk ook andere delen van Twente werd of wordt het onbepaald lidwoord *ne* niet alleen gebruikt voor de vrouwelijke, maar ook voor de mannelijke zelfstandige naamwoorden, waarschijnlijk door uitval van de laatste medeklinker van *nen*. Men spreekt dan dus niet van *nen grootn keerl*, maar van *ne grootn keerl*. Het bijvoeglijknaamwoord *groot* blijft daarbij wel mannelijk verbogen met een *n*.

Bijzondere verbuigingen van het bijvoeglijk naamwoord

Vooral in oude teksten komt een typische buigingsvorm voor van de veelgebruikte bijvoeglijke naamwoorden *niej* (of *ni-j* of *nei*) en *heel* (of *hil*) voor een onbepaald onzijdig zelfstandig naamwoord. In dat geval wordt het bijvoeglijk naamwoord verlengd met een t-klank. Tenzij onderzoek (bijv. naar vergelijkbare Platduitse vormen) uitwijst dat dit etymologisch gezien een t moet zijn, schrijven we een d, net als in andere woorden met een achtergevoegde d, zoals *oarnd* (arend, uit *aren*, verg. Eng. *earn*), *toornd* (toren) en *dubbeld* (dubbel). Het is dus *n niejd kanon* (Almelo), *n ni-jd pak* (Albergen), *n ni-jd kleed* (Enschede), *n heeld zetken* (een hele poos, Albergen), *n heeld zommer* (een hele zomer lang) en *n heeld porsie meer* (een flinke extra portie).

Ook in andere gevallen waarin je geen verbuiging zou verwachten, verschijnt diezelfde t-klank: *wat niejd is wördt oald metzin* (wat nieuw is wordt vanzelf oud, Almelo), *de duur was niejd* (de deur was nieuw) en *alns was heeld bleavn* (alles was heel gebleven, Albergen). Een bijwoordelijk gebruikte vorm met dit achtervoegsel werd tot nu toe alleen gevonden in *neid verhuurd bouwlaand*, zonder komma achter *neid*. Blijkbaar kan in alle gevallen zo'n t-klank worden achtergevoegd, waar je *heel* en *niej|ni-j|nei* zondermeer zou verwachten. Bij navraag onder enkele oudere Denekampers bleek, dat 'n nei pak' i.p.v. 'n neid pak' als on-Twents werd ervaren.

Over deze verbuiging van het bijvoeglijk gebruikte *niej* en *heel* werd tot nog toe, voorzover bekend, nergens gepubliceerd. Wel wijdde Dingeldein een apart lemma aan *neit* in zijn in 2009 teruggevonden *Denekamper Woordenschat*.

2. Werkwoorden

Vervoegingen van het zwakke (regelmatige) werkwoord.

Als voorbeeld *haaln* (uit Germaans *halon*):

Teg. tijd	Andersom	Verl. tijd
<i>ik haal hale</i>	<i>haal ik</i>	<i>ik haaln haalde</i>
<i>doe haals</i>	<i>haalstoe haalst</i>	<i>doe haalns</i>
<i>hee haalt</i>	<i>haalt e</i>	<i>hee haaln haalde.n</i>
<i>wiej haalt</i>	<i>haal hale wiej</i>	<i>wiej haaln</i>
<i>iej haalt</i>	<i>haal iej</i>	<i>iej haaln</i>
<i>zee haalt</i>	<i>haalt zee</i>	<i>zee haaln</i>

Voltooid deelwoord: *hee hef t haald|ehaald* (nooit met voorvoegsel *ge-*)

Bijvoeglijk: *de gehaalde bosschopn* (altijd met voorvoegsel *ge-*)

Gebiedend: *haal|hale mij dat efkes*, en vriendelijker: *haalt mij*

De verleden tijd *ik haaln* is eigenlijk een verkorting van *ik haalde*, zoals *ik maakn* een verbastering is van de oude vorm *ik made* (Middelnederlands *ick maekede*). Deze kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw tot stand via de tussenvorm *ik makene*.

De verledentijdsuitgang *-te(n)* (bijv. *ik maakte*) komt vanouds in het Twents niet voor. Dit 'kofschip' is nooit in Twente aangekomen. Spellingsvormen als *ik maakten* of *maaktn* zijn dan ook puur gebaseerd op analogie met het Nederlands en niet op uitspraak en etymologie.

Om erachter te komen of een voltooid deelwoord eindigt op *-d* of *-t* kan men het bijvoeglijk maken

voor een meervoud, zodat in de uitgang -de of -te de gewenste eind-d of -t te horen is. Bijv. *(e)haald* en *(e)maakt* uit *de gehaalde bosschopn* en *de gemaakte ofspraakn*.

Let op het wegvallen van de t als *wiej* of *iej* achter het werkwoord staat: *zoo schrief wiej dat*. Dat deze t in de praktijk wel eens wordt geschreven, is als een vorm van hypercorrectie te beschouwen.

Vervoegingen van het sterke (onregelmatige) werkwoord *hebn* (hebben)

Teg. tijd	Invers	Kort	Verl. tijd	Invers kort
<i>ik heb hebbe</i>	<i>heb ik</i>	<i>he'k</i>	<i>ik har hadde</i>	<i>ha'k</i>
<i>doe hes</i>	<i>hes doe</i>	<i>hes</i>	<i>doe hars</i>	<i>hars harst</i>
<i>hee hef</i>	<i>hef e</i>		<i>hee har hadde</i>	<i>har e</i>
<i>wiej hebt</i>	<i>heb wiej</i>	<i>he'w*</i>	<i>wiej hadn harn</i>	<i>ha'w*</i>
<i>iej hebt</i>	<i>heb iej</i>	<i>he'j</i>	<i>iej hadn harn</i>	<i>ha'j</i>
<i>zee hebt</i>	<i>hebt ze</i>		<i>zee hadn harn</i>	

Vervoegingen van het sterke (onregelmatige) werkwoord *wean* (zijn)

teg. tijd	invers	verkort	verl. tijd	invers verkort
<i>ik bin¹</i>	<i>bin ik</i>	<i>bin'k</i>	<i>ik was</i>	<i>wa'k</i>
<i>doe bis²</i>	<i>bis doe</i>	<i>bis</i>	<i>doe was</i>	<i>was</i>
<i>hee is</i>	<i>is e</i>		<i>hee was</i>	<i>was e</i>
<i>wiej bint</i>	<i>bin wiej</i>	<i>bi'w*</i>	<i>wiej warn</i>	<i>wa'w*</i>
<i>iej bint</i>	<i>bin iej</i>	<i>bi'j</i>	<i>iej warn</i>	<i>wa'j</i>
<i>zee bint</i>	<i>bint ze</i>		<i>zee warn</i>	

* In Mander resp. *he'm*, *ha'm*, *bi'm* en *wa'm*.

¹ Ook: *ik bun*, *zin*, *zen* etc.

² Ook: *dow bis*, *biins*, *beens*, *zins*, *zeens* etc.